

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ДООРУ
(ТАРЫХЫЙ-ФИЛОСОФИЯЛЫК РЕФЛЕКЦИЯ)
 Исаков Кубанычбек Абдыкадырович
ЭПОХА ЮСУФА БАЛАСАГУНИ
(ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКЦИЯ)
 Isakov Kubanychbek Abdykadyrovich
THE ERA OF YUSUF BALASAGUNI AND
(HISTORICAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION)

УДК. 1(091)

Аннотация. Макалада акын ойчул Жусуп Баласагындын өмүрү, чыгармачылыгы өзү жашап өткөн доору менен үндөшүп келгенин чагылдыруу менен жана анын өмүрү жана чыгармачылыгы халифаттын терең саясий кризисине туш келген XI-XII кылымдардагы «мусулман дүйнөсүнүн тарыхындагы түрктөрдүн өнүккөн мезгилине» туура келгендиги жөнүндө баяндалат. XI-XII кылымдарда Тянь-Шан тоолорунун эки тарабындагы элдер тарыхта Караханийлер же Илек (Элик) хан деп ат менен белгилүү болгон династиянынын бийлиги астына биригишкен. Караханийлер заманында экономикалык, социалдык, маданий прогрессивдүү жылыштар болгондугу тарыхтан таамай белгилүү. Дал ошол доордо шаар курулуш өрчүгөн, көркөм адабият, илим, билим кеңири тараган. Фарсы, араб тилдүү өнүккөн адабият менен катар түрк тилдүү адабият калыптана баштаган. Энциклопедиялык масштабдагы орошон ойчулдардын Баласагындын, Кашкаринин, Ясавинин, Югнакинин, Навоинин түрк тилиндеги чыгармалары жаралган доору тарыхый-философиялык ракурста сүрөттөлөт.

Негизги сөздөр. варварлар, исмаилизм, псевдоморфоза, саманийлер, суперэтнос, суннит, караханийлер, халифат, химера.

Аннотация. В статье описывается жизнь и творчество поэта-мыслителя Жусупа Баласагына, отражается время, в котором он жил, и то, насколько его жизнь и творчество соответствовали «развитому периоду тюрков в истории мусульманского мира» в XI-XII вв. столетия, когда халифат столкнулся с глубоким политическим кризисом. В XI и XII веках народы по обе стороны Тянь-Шаня были объединены под властью династии, известной в истории как Караханиды или Илек (Элик) Хан. Из истории хорошо известно, что во времена Караханидов произошли экономические, социальные и культурные прогрессивные изменения. Именно в этот период развивается городское строительство, широко распространились литература, наука, образование. Наряду с развитой персидской и арабской литературой стала формироваться и турецкая литература. В историко-философском ракурсе описывается эпоха мыслителей-энциклопедистов Баласагына, Кашкари, Ясави, Югнаки, творчества Навои на турецком языке.

Ключевые слова. варвары, исмаилизм, псевдоморфозы, саманиты, суперэтнос, сунниты, караханиды, халифат, химера.

Annotation. The article describes the life and work of the poet-thinker Zhusup Balasagyn, reflects the time in which he lived, and how his life and work corresponded to the “developed period of the Turks in the history of the Muslim world” in the 11th-12th centuries. century, when the caliphate faced a deep political crisis. In the 11th and 12th centuries, the peoples on both sides of the Tien Shan were united under the rule of a dynasty known in history as the Karakhanids or Ilek (Elik) Khan. It is well known from history that during the time of the Karakhanids economic, social and cultural progressive changes took place. It was during this period that urban construction developed, literature, science, and education became widespread. Along with developed Persian and Arabic literature, Turkish literature also began to take shape. From a historical and philosophical perspective, the era of encyclopedist thinkers Balasagyn, Kashkari, Yasawi, Yungnaki, and Navoi’s creativity in Turkish is described.

Key words. barbarians, Ismailism, pseudomorphoses, Samanites, superethnos, Sunnis, Karakhanids, caliphate, chimera.

Өз доорунун туундусу иретинде Баласагындык Жусуптун жана анын «Куттуу билим» чыгармасы орто кылымдардагы тарыхый өнүгүүнүн социомаданий талаптарын камтып турат. Жусуп Баласагындын өмүрү жана чыгармачылыгы Халифаттын терең саясий кризисине туш келген XI-XII кылымдардагы «мусулман дүйнөсүнүн тарыхындагы түрктөрдүн өнүккөн мезгилине» туура келген [6.170]. X кылымдын орто ченинде араб-мусулман мамлекетинин чеги Кытай жана Индиядан Пиреней жарым аралына чейин созулуп жаткан. Бекем сезилгендей болгону менен бул мамлекет чеги байыртадан калыптанган мамлекеттер жана аймактарга туура келген көз карандысыз областтарга бат эле тарап-тарап бөлүнүп кетти. Ал жерлерде бийлик кылган династиялар мусулмандардын диний-саясий башчысы халифке аздыр-көптүр баш ийип турушкан.

Жусуп Баласагын антик традициялардын улантуучулары болуп эсептелген чыгыш философторунун коомго жана саясатка болгон көз караштарын, «мамлякат ал-ислам» деп аталган мусулман идеяларын жана башталышы Саманиддерден уланган мамлекеттүүлүктүн фарс теориясын колдонуу менен салттык түрк баалуулуктарын жаңы социалдык-маданий чөйрөгө ыңгайлаштырууга аракет жасагандардын алгачкыларынан болгон.

Көпчүлүк изилдөөлөрдө халифаттын, араб жана андан кийинки фарс маданиятынын кулашына жана ошондой эле интеллектуалдык сенектикке көчмөндөрдүн тынымсыз чабуулдары себеп болгон деген пикирлер бар. А чындыгында бул процесс ички карама-каршылыктар, бийлик талашуулар менен байланыштуу. Мисалы Л.Н.Гумилев араб-мусулман суперэтносундагы ички кризистик процессти мындайча мүнөздөйт: «Карматтардын келиши жана исмаилиттик антисистема Багдад халифатындагы саясий жагдайды кескин өзгөрттү. Ал өнүккөн араб шаарынан активдүү этникалык контакттардын зонасына жана химерлердин ордосуна айланды» [3.238]. Бул пикирди чыгыш таануучулардын «Мусулмандар дүйнөсү. 950-1150» макалалар жыйнагы да бекемдейт. Халифаттын азия аймагында, чындыгында, сунниттик исламга каршы турган көптөгөн секталар болгон. Исмаилизмдин урааны астында Иранда эл массасынын, негизинен шаар калкынын толкундоолору болгон. Б.Льюис Хасан ибн Саббахтын башчылыгындагы исмаилиттик кыймылды ошол мезгилдеги халифатка каршы негизги оппозициялык кыймыл деп эсептейт [8.10], мына ошондуктан, X кылым исмаилиттик доор болгон деген пикирге кошулууга туура келет. X кылымдын орто ченинде Саманиддердин эмиратында исмаилиттер бардык маанилүү кызмат орундарын ээлеп алышкан жана алардын бузулган философиясы жана мистикасы мусулмандарды жөн гана өлтүрө берүүгө жол ачкан. Алар өз максаттарына жетүү үчүн жалганды жана интриганы кеңири колдонушкан, исмаилиттердин моралдык принциптери да ушундай эле, өлүмдөн сактап калуу чоң суммадагы акча, баалуу буюмдарды алышкан. Саманиддер элге жек көрүндү болуп бүтүшкөн, мына ошондуктан түрк Караханиддер Бухарага жакындап келишкенде бүткүл калк – аскерлер, дин кызматкерлери жана жөнөкөй эл алар тарапка жалпы өтүп кетишкен [3.240-241].

Илимдин азыркы өнүгүү деңгээли Халифат тарыхындагы түрктөрдүн ролу тууралуу гана эмес, алардын тарыхый-философиялык илимдердин өнүгүшүнүн төмөндөшүнө тийгизген залакасы жөнүндө да кеңири сөз кылууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, М. Хартен орто кылымдагы өнүккөн араб философиясынын алга карай жүрүшүнүн төмөндөшүн көчмөндөрдүн тынымсыз чабуулдары, билимге таянылган маданияттын кулашы жана теологдордун илимге тийгизген терс таасири менен байланыштырат [5. 29].

Чындыгында, туш тараптан көчмөндөрдүн улам басып кирип турушу халифатта жашаган отурукташкан жана жарым көчмөн элдердин өз ара мамилесин, соода, илимий жана маданий байланыштарын татаалдаштырды. Бирок да көчмөн түрк урууларынын келиши мамлекеттин экономикасы үчүн терс таасирин гана тийгизбестен (ушундай пикир калыптанып калганына карабастан), көпчүлүк изилдөөчүлөр белгилегендей, саясий турукташууга жана өнүгүүгө да өбөлгө түздү. Босфорт өзүнүн «Варварлардын басып кириши» аттуу макаласынын корутунду бөлүмүндө келгин-түрктөрдүн мусулман маданиятына тийгизген таасирин төмөнкүчө белгилейт: Түрктөр исламды чоң канааттануу менен кабыл алышты, айрым салыштырмалуу тагыраак көз караштар алардын мурдагы шамандык ишенимдерин оңой эле алмаштырды. Алар суннизмди жана анын ханифиттик мазхабын чын дилден коштоп чыгышты. Бул колдоо, кошумча күч жана калк массасы шиит-Бунддардын карамагынан аббасиддик халифтердин бошонушуна жардам болду. Сирияда, Палестинада жана Ыйык шаарларда исмаилит Фатимиддерге жана ассасиндерге каршы турууда түрктөр кошумча дем, кубат болду, себеби бул көпчүлүктү түзгөн сунниттер аталган сектанттар исламды ичинен иритет деген ишеникте болушкан. Мына ошондуктан да, суннит авторлорунун түрктөрдүн Жакынкы

Чыгыштагы жалпы үстөмдүгүн идеологиялык жана теологиялык жактан актоого алганы таң калычтуу эмес [1.52].

Баласагындын мезгилиндеги болуп жаткан процесстер О.Шпенглер сунуш кылган «тарыхый псевдоморфоза» түшүнүгүн да өз ичине камтып кетет. «Псевдоморфоза» термини айрым кристаллдардын ички структурасынын тышкы түзүлүшүнө жана ошондой эле бир минерал сырткы белгилери боюнча башкасына карама-каршы келгендигин билдирүү үчүн минералогияда колдонулат. О.Шпенглер: «Четтен келген эски маданият мамлекетке кирип, өлкөнүн жаңы маданияты кысымга алынат, натыйжада ал өзүнүн таза формасына ээ боло албаганы аз келгенсип, өздүк жаңы маданият өзүн-өзү сезе албай да калат. Мурдатан келе жаткан жана калыптанган традиция жат жашоонун көндөй формасына келип куюлат, жаңы сезимдер эски чыгармаларга кирип катып калат, өздүк чыгармачыл күчтөрдүн өнүгүүсүнүн ордуна четтен келген жана түпкүлүктүү элдин улуттук, уруулук менталитетине туура келбеген маданиятка болгон жек көрүү күчөйт» [7.26].

Биз сөз кылып жаткан доор жөнүндөгү Л.Н.Гумилевдун мүнөздөмөсү кызыгууну жаратат, ал ислам дүйнөсүндөгү этномаданий доминанттардын алмашуусу (диний, саясий, идеологиялык же диний баалуулуктардын системасы) жана жүрүм-турумдун эрежелеринин стереотиби мүнөздүү болгон «сынуу», «кыйроо» фазасын бөлүп көрсөтөт. «Сынуу», «кыйроо» фазасы курактык ооруга окшош, иммунитетке ээ болуу үчүн аны жеңип өтүү зарыл. Мурунку жана кийинки уруулардын этникалык байланышындагы инерциялык фазадан көп жаман көрүнүштөр келип чыкпайт, себеби мында химерлер эмес симбиоздор пайда болот да, этносоциалдык система татаалдашат. Жогоруда айтылгандай сынуу, кыйроо фазасын жеңил басып өтүү зарыл, бирок Гумилевдун ою боюнча, араб-мусулман суперэтносу муну жасай алган эмес.

Л.Н.Гумилев химераны өз алдынчалык жоголуп, бири-бирине туура келбеген ар түрдүү суперэтностук системалардын байланышуу формасы катары сүрөттөйт. Контакт болгон зонада өскөн адамдар ошол байланыш болгон суперэтностордун бирине да тиешелүү болбой калат, алардын ар бири оригиналдуу этникалык традициялары жана менталдуулугу менен айырмаланат. Химерада болсо бири-бирине туура келбеген жүрүм-турумдук белгилердин системасыз айкалышуусу үстөмдүк кылып, бирдиктүү менталдуулуктун ордуна табиттердин, көз караштардын жана каада-салттардын коомдогу толук хаосу пайда болот. Ар бир этнос байыртадан келе жаткан баалуулуктарынан ажырайт да, химерада аркы-терки өзгөрүүлөрдөн жана алмашуулардан кийин какофонияны түзгөн ыргаксыз жана системасыз өнүгүү пайда болот. бул какофония адамдардын аң-сезимине билинбей кирип, химераларга тиешелүү бузулган коом түзүлөт жана ошондой эле антисистемалык маанай жаралат. Этностон айырмаланып химера өнүгүүгө ээ боло албайт, бир канча мезгил жөн гана жашап турат да кыйроого учурап, натыйжада этникалык «аннигиляция» пайда болот [4.532].

Л.Н.Гумилев бул доорду изилдөө менен мындай жыйынтыкка келет: X-XI кылымда Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө прогрессивдүү экономикалык өнүгүү болгон эмес, буга такай болуп туруучу уруш талаштар, ири согуштар да себеп болгон. XI кылымдын башында эл орун-очок алып жашап дыйканчылык менен алектенген жерлерди, мусулман суперэтносунун цивилизациялуу бөлүгүн химералар башкарып турган. Ирак менен Батыш Иранда дейлемиттик араб-фарс химерасы – халифат; Чыгыш Иранда түрк-ирандык – газневиддик султанат; Мавераннахр менен Кашкарда түрк-тажик Илекхандардын (Караханиддердин) мамлекети, Аму-Дарыянын төмөн жагында – түрк-хорезмдик падышачылыктары бийлик жүргүзгөн. Сибирь менен Месопотамиядан башка бардык жерлерде социалдык уюмдашуунун моноэтникалык принциби бузулган, Аравия менен Бахрейнде XI кылымда Кармат мамлекети мыкты өнүккөн, таң калычтуусу, Багдадда этникалык баалуулуктар жоголуп, антисистема, тескерисинче, жогоруда аталган мамлекеттерде этникалык араб облигин сактап калган, бирок анын таркалышы чектелип калган. Кармат эмиссарлары бүткүл Иран боюнча үгүттөө иштерин жүргүзгөнү менен алар дейлемиттерден жана түрк гулямдарынан жеңилүүгө учураган, демек, карматтык коркунуч этникалык системанын чыңдалышына өбөлгө түзгөн деп айтууга толук мүмкүн жана бул этногенездеги алга жылууларды камсыз кылган. Химера туруксуз система, ал пассионардык (кызыгуу, суктануу) чыңалуу төмөндөп, нормалдуу деңгээлге жеткенде пайда болот. Мында мурдагы этностор жаңылары менен сиңишип жок болуп кетет, мындай көрүнүш жеңгендерге да жеңилгендерге да тиешелүү [3.243].

Изилдөөчүлөр Караханид түрктөрү исламды өз эрктери менен кабыл алган жана бай араб-мусулман маданиятын өздөштүрүүгө чын дилдеринен умтулган деп белгилешет. Бирок,

башкаруучулардын жат элдин маданиятынын жетишкендиктерин кабыл алууга умтулуусу жана анын өздүк өнүгүүгө импульс берүүнү каалоосу гана, албетте, жетишсиз. Мына ошондуктан айрым өкүмдарлар жана алдынкы акылмандар (мисалы, Жусуп Баласагын) мусулмандардын жогорку маданиятынын түрктөргө сиңүүсү үчүн атайын иш-чараларды иштеп чыгууга аракеттенишкен, карапайым калк массасы араб маданиятына анчейин кызыккан эмес, себеби алар башка маданиятка муктаж эмес эле (ал мезгилдерде жөнөкөй адамдарга эң башкысы өз чарбасы болчу). Эгер тактап айта турган болсок, түрк маданияты жаш эмес эле, ал да миндеген жылдарды басып өткөн болчу. «Көчмөндөр өздөрүнүн табият берген чыгармачыл күчтөрүн жумшап бүтүп, сенектик абалында болгон, мындай абал консервативдүү жана ар кандай өзгөрүүлөргө каршы», - деп эсептейт Л.Н.Гумилев. Ал мезгилдерде көчмөн түрктөр, православдык гректер, грузиндер жана русичтер мусулман маданиятын четке каккан, ал эми крестүүлөр аны жакшы кабыл алышкан (логика боюнча, алар мусулмандардын келишпес душманы болууга тийиш эле). Француздар, италиялыктар, немецтер жана испандар согуштук олжого гана кызыкпастан билимге, философиялык концепцияларга кызыккандыктан араб-мусулман маданиятына көңүл коюу менен карашкан. Батыш Палестинадагы согушта жеңилүүгө дуушар болду, бирок рухий маданиятын байытты, аймактарын кеңейтти жана согуштан пайда көрүү менен чыкты [2.358-359].

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын доорун андагы ийгиликтерге карабастан, «химералардын» же «тарыхый псевдоморфозалардын» мезгили деп мүнөздөөгө болот. Улуу ойчулдун поэмасынын акыркы главаларында көңүл калуу, капа болуу, кайгыруу жана пессимизм маанайындагы ойлордун берилиши да, биздин оюбузча, ушул себептүү болгон. «Эгер коомдун мүчөлөрүндө уят ойгонуп, жалганчылыкка, адилетсиздикке жана кара ниеттикке каршы күрөш жүргүзүшсө, анда мындай коомду оңдоого болот. Айрым бир адам жогоруда аталган жамандыктарга каршы тура албайт, эң коркунучтуусу алардын таасири менен оң сапаттардагы адамдын да терс касиеттерге ээ болуп кетиши», - деп Л.Н.Гумилев көңүл көтөрөрлүк эмес тыянак чыгарат. Жусуп Баласагын ушул себептүү да көпчүлүк адилеттүү эмес, жаман жолдорго барган жана кара ниет болсо да, аларга көңүл бурбай ак ниет иштерди аткарууга, башкаларга үлгү болууга чакырат [3.42].

Пайдаланган адабияттар:

1. Босворт, К.Э. Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире [Текст] / К.Э. Босворт // Мусульманский мир. 950-1150. – М., 1981. – С. 20-35.
2. Гумилев, Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 781 с.
3. Гумилев, Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: Мишель и К, 1993. – 336 с.
4. Гумилев, Л.Н. Этносфера. История людей и история природы [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: Экопрос, 1993. – 544 с.
5. Средневековая арабская философия [Текст]. – М.: Вост. лит., 1998. – 528 с.
6. Цымбурский, В. Народы между цивилизациями [Текст] / В. Цымбурский // Pro et Contra. – М., 1997. – Т.2, №3. – С. 154-184.
7. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер // Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991. – С. 8-68.
8. Энн, К.С. Лэмбтон. Аспекты расселения сельджуков-огузов в Иране [Текст] / К.С. Энн Лэмбтон // Мусульманский Мир. 950-1150. – М., 1981. – С. 123-144.